

KRIMINOGEN VAZIYAT TUSHUNCHASI, MAZMUNI, BELGILARI VA TASNIFI

Kallibekov Salamat Keunimjaevich

IIV Akademiyasi magistratura Tashkiliy-taktik boshqaruvi 2-guruh
tinglovchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19394777>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 22-mart 2026 yil
Ma'qullandi: 26-mart 2026 yil
Nashr qilindi: 31-mart 2026 yil

KEYWORDS

Kriminogen vaziyat, jinoyatchilik determinantlari, situatsion kriminologiya, deterministik yondashuv, kompleks tizimli yondashuv, ijtimoiy omillar, jinoyat profilaktikasi, kundalik faoliyat nazariyasi, ijtimoiy nazorat, latent jinoyatchilik.

ABSTRACT

Mazkur maqolada kriminogen vaziyat tushunchasining nazariy asoslari, mazmun-mohiyati, asosiy belgilari va tasnif mezonlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy kriminologiyada jinoyatchilikni faqat shaxsiy omillar orqali emas, balki ijtimoiy muhit, iqtisodiy sharoitlar, psixologik va madaniy omillar tizimi orqali tushuntirish zarurligi asoslab berilgan. Deterministik, situatsion hamda kompleks tizimli yondashuvlarning qiyosiy tahlili orqali kriminogen vaziyat jinoyatning bevosita sababi emas, balki jinoiy xatti-harakat ehtimolini kuchaytiruvchi ijtimoiy katalizator sifatida talqin etiladi. Shuningdek, postsovet kriminologik maktabi vakillarining ilmiy qarashlari, psixologik konsepsiyalar hamda kundalik faoliyat nazariyasining mazkur tushuncha rivojidadagi o'rni ochib berilgan. Maqolada kriminogen vaziyatning asosiy belgilari, tasnif mezonlari hamda uni baholash va monitoring qilishning metodologik muammolari ko'rib chiqilgan. Xulosa sifatida jinoyatchilikka qarshi kurashda repressiv yondashuvdan ko'ra profilaktik boshqaruv modelining ustuvorligi asoslab berilgan.

Zamonaviy kriminologiya fanining rivojlanishi jinoyatchilikni tushuntirishga doir ilmiy qarashlarning sezilarli darajada transformatsiyalashuviga olib keldi. Agar klassik kriminologik maktab vakillari jinoyatni asosan shaxsning axloqiy nuqsonlari yoki individual irodaviy tanlovi natijasi sifatida talqin etgan bo'lsalar, hozirgi bosqichda jinoyatchilik murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan kriminogen vaziyat tushunchasi jinoyatchilikni o'rganishning markaziy nazariy kategoriyalaridan biriga aylandi¹. Mazkur tushuncha jinoyatni faqat individual harakat sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy sharoitlar, ijtimoiy munosabatlar tizimi va tashqi muhit ta'siri natijasida shakllanuvchi hodisa sifatida tushuntirish imkonini beradi.

¹Sutherland E.H. Principles of Criminology. 4th ed. — Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1947. — 643 p.

Kriminologik adabiyotlarda kriminogen vaziyat jinoyatchilikning paydo bo'lishi, saqlanib qolishi yoki ortishiga xizmat qiluvchi shart-sharoitlar majmui sifatida izohlanadi. Biroq ushbu tushuncha yuzasidan yagona ilmiy yondashuv mavjud emasligi kriminologiyada turli nazariy pozitsiyalarning shakllanishiga olib kelgan. Deterministik yondashuv tarafdorlari kriminogen vaziyatni jinoyatchilikning asosiy sababi sifatida talqin qilib, ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qashshoqlik, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlari va ijtimoiy nazoratning zaiflashuvi jinoyat sodir etishni deyarli muqarrar holatga aylantiradi deb hisoblaydilar. Ushbu yondashuv jinoyatchilikning ijtimoiy ildizlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etsa-da, shaxsning individual tanlovi va psixologik omillar rolini yetarli darajada hisobga olmasligi sababli tanqid qilinadi².

Situatsion kriminologiya vakillari esa jinoyatni shaxs va muhit o'zaro ta'siri natijasi sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, kriminogen vaziyat jinoyatni majbur qilmaydi, balki uni sodir etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Jinoyat sodir bo'lishi uchun motivatsiyalangan shaxs, himoyasiz obyekt hamda nazoratning yetishmasligi bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishi lozim. Bu yondashuv zamonaviy jinoyat profilaktikasi tizimining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, jinoyatchilikka qarshi kurashning asosiy yo'nalishi sifatida muhitni boshqarish konsepsiyasini ilgari suradi³.

E.Y.Chuklina o'z tadqiqotlarida Kriminogen vaziyatga jinoyat sodir bo'lishi uchun qulay sharoitlar yig'indisi, jinoyatchilikka olib keluvchi ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillar majmui sifatida ta'rif bergan⁴. Kriminogen omil – jinoyatchilikning (uning alohida turi yoki shakli) saqlanib qolishi yoki kuchayishiga turtki beruvchi hodisa yoki jarayon.

Zamonaviy kriminologiyada eng asosli hisoblangan kompleks tizimli yondashuv kriminogen vaziyatni ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik, huquqiy va madaniy omillarning integratsiyalashgan tizimi sifatida ko'radi. Ushbu yondashuv jinoyatchilikni bir omil bilan izohlash mumkin emasligini, balki u ko'p darajali ijtimoiy tizimning natijasi ekanligini asoslaydi. Shu sababli kriminogen vaziyat jamiyatdagi yashirin ziddiyatlar, ijtimoiy beqarorlik, ijtimoiy institutlar samaradorligining pasayishi hamda nazorat mexanizmlarining sustlashuvi orqali namoyon bo'ladi.

Postsovet kriminologik maktabi vakillari kriminogen vaziyat nazariyasining rivojiga alohida hissa qo'shgan. V. Kudryavtsev kriminogen vaziyatni huquqbuzar shaxsi bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi tashqi sharoitlar majmui sifatida izohlab, jinoyat aynan shaxs va vaziyat kesishgan nuqtada yuzaga kelishini ta'kidlaydi.⁵ I.Karpets jinoyatni faqat shaxsiy xususiyatlar orqali tushuntirish ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko'rsatib, ijtimoiy qarama-qarshiliklar va vaziyatli bosimlar jinoyatchilikning asosiy determinantlari ekanligini asoslaydi⁶. A.Dolgova esa kriminogen vaziyatni ijtimoiy nizolar tizimi sifatida baholab, ijtimoiy adolatsizlik hissi kuchaygan hududlarda jinoyatchilik darajasi ortishini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Ushbu

² Durkheim, E. *The Division of Labor in Society*, 1893.

³ Clarke, R. *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*, 1997.

⁴ Э.Ю. Чулкина. КРИМИНОГЕННАЯ СИТУАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО И КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ. <https://cyberleninka.ru>

⁵ Кудрявцев В.Н. *Причины правонарушений*. — Москва: Юридическая литература, 1976. — С. 45–52.

⁶ Карпец И.И. *Преступность: социальные и правовые проблемы*. — Москва: Юридическая литература, 1969. — С. 73–81.

qarashlar kriminogen vaziyatni shaxsiy og'ish emas, balki ijtimoiy tizimdagi nomutanosiblik indikatorini sifatida talqin qilishga olib keldi⁷.

Ilmiy adabiyotlarning qiyosiy tahlili kriminogen vaziyatning bir qator umumiy belgilarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Avvalo, jinoyat sodir etish imkoniyatlarining mavjudligi kriminogen vaziyatning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Bundan tashqari, salbiy ijtimoiy omillarning barqarorligi, jamoatchilik nazoratining zaiflashuvi, latent jinoyatchilik darajasining yuqoriligi, huquqiy madaniyatning pastligi hamda ijtimoiy beqarorlikning kuchayishi mazkur hodisaning muhim indikatorlari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu belgilar kriminogen vaziyatni aniqlash, monitoring qilish va prognozlash jarayonlarida metodologik asos vazifasini bajaradi.

Kriminolog olimlar tomonidan kriminogen vaziyatlarning turli tasniflari ishlab chiqilgan. Kudryavtsev nizoli, provokatsion va jinoyatni yengillashtiruvchi vaziyatlarni ajratadi. Ronald Klark jinoyat imkoniyatini oshiruvchi nazoratsiz hududlar konsepsiyasini ilgari suradi. Koen va Felson tomonidan ishlab chiqilgan kundalik faoliyat nazariyasiga ko'ra esa jinoyat odatiy ijtimoiy faoliyatlar kesishgan joylarda yuzaga keladi. Ushbu tasniflar kriminogen vaziyatni hududiy, vaqtinchalik, xavflilik darajasi hamda omillar xarakteriga ko'ra differensial tahlil qilish imkonini beradi.

Kriminologiyada eng muhim ilmiy polemikalardan biri jinoyatning asosiy manbai shaxsmi yoki vaziyatmi degan savol atrofida shakllangan. Klassik kriminologiya shaxsiy mas'uliyatga urg'u bergan bo'lsa, situatsion kriminologiya oddiy shaxs ham kriminogen sharoitda jinoyat sodir etishi mumkinligini asoslaydi. Zamonaviy integrativ kriminologiya esa jinoyatni shaxsiy tanlov va ijtimoiy muhit o'zaro ta'sirining natijasi sifatida e'tirof etadi. Shu bois ilmiy nuqtai nazardan kriminogen vaziyat jinoyatning bevosita sababi emas, balki jinoyat xatti-harakat ehtimolini kuchaytiruvchi ijtimoiy katalizator sifatida baholanadi.

Kriminogen vaziyatni baholash jarayoni bir qator metodologik muammolar bilan bog'liq. Universal mezonlarning mavjud emasligi, latent jinoyatchilikning yuqori darajasi, statistik ma'lumotlarning to'liq aks etmasligi hamda hududlararo farqlarning mavjudligi ilmiy tahlilni murakkablashtiradi. Shu sababli zamonaviy kriminologiyada kriminogen vaziyatni o'rganishda sotsiologiya, psixologiya, urbanistika va huquq fanlari integratsiyasiga asoslangan multidisiplinar yondashuv zarur deb hisoblanmoqda.

Kriminogen vaziyat konsepsiyasi jinoyatchilikka qarshi kurash paradigmasini tubdan o'zgartirdi. An'anaviy repressiv model jinoyat sodir etilgandan keyingi jazolash choralari tayanar edi. Zamonaviy profilaktik model esa jinoyatni keltirib chiqaruvchi muhitni o'zgartirishga qaratilgan. Mahalla darajasida ijtimoiy profilaktika tizimini rivojlantirish, ijtimoiy rehabilitatsiya mexanizmlarini kuchaytirish, atrof-muhitni loyihalash orqali jinoyatlarning oldini olish, jamoatchilik nazoratini mustahkamlash va ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirish ana shu yangi yondashuvning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Umuman olganda, kriminogen vaziyat tushunchasi jinoyatchilikni tizimli, kompleks va ko'p omilli ijtimoiy hodisa sifatida anglash imkonini beradi. Zamonaviy kriminologiya nuqtai nazaridan jinoyatchilikni kamaytirishning eng samarali yo'li jinoyatchilarni ko'proq jazolash emas, balki kriminogen sharoitlarni aniqlash, baholash va boshqarishdan iboratdir. Shu sababli kriminogen vaziyatlarni monitoring qilish, ularning tasnifini takomillashtirish va profilaktik

⁷ Долгова А.И. Криминология. — Москва: Норма, 2005. — С. 112–118.

boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish kriminologiya fanining ustuvor ilmiy yoʻnalishlaridan biri sifatida namoyon boʻlmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sutherland E.H. Principles of Criminology. 4th ed. — Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1947. — 643 p.
2. Durkheim, E. The Division of Labor in Society, 1893.
3. Clarke, R. Situational Crime Prevention: Successful Case Studies, 1997.
4. Э.Ю. Чуклина. КРИМИНОГЕННАЯ СИТУАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО И КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ. <https://cyberleninka.ru>
5. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. — Москва: Юридическая литература, 1976. — С. 45–52.
6. Карпец И.И. Преступность: социальные и правовые проблемы. — Москва: Юридическая литература, 1969. — С. 73–81.
7. Долгова А.И. Криминология. — Москва: Норма, 2005. — С. 112–118.

